

ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİNDE TUVALET MEKÂNLARINA DAİR BAZI NOTLAR*

Dr. Alptekin YAVAŞ**

ÖZ: Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde tuvalet mekânları konusunda bilinenler çok azdır. Burada dönemin tuvalet mekânları üzerine mevcut örnekler ışığında bir ön değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır. Anadolu Selçuklu Medrese ve Kervansaraylarındaki bilinen tuvaletler mekânlarının tamamı ön cephenin bir köşesinde yer alırlar. Bunlar genele açık tuvaletler olup üç veya dört kabinden oluşan, temiz ve kirli su kanalları bulunan birimlerdir. Dönemin Saray ve Köşklerinde ise kişisel tuvaletler bulunur. Ancak tüm bunlar yetersiz ve sınırlı sayıda örneği içerir. Fonksiyonu itibarıyla yaşama mekânları içinde vazgeçilmez bir birim olan tuvaletlerin Ortaçağ Mimarisindeki özelliklerini tespit için da fazla veriye ihtiyaç bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tuvalet, Anadolu Selçuklu, Kervansaray, Medrese, Saray, Köşk.

Some Notes on Latrines in the Anatolian Seljuk Architecture

ABSTRACT: Until recently, very little is known about the general aspects of latrines in the middle ages Turkish Anatolian architecture. This study aims at providing general evaluation depending on the examples related to the matter. The latrines in the Anatolian Medrese and the Kervansaray of Selçuklu had been located at the front part of the main building at an appropriate corner. These latrines had in general been open air in nature where (three or four of them together) clean and waste water drainages had been developed. In the palaces and the kiosks of the era, a personal or private latrines had been provided. However, all the material related to latrines have been insufficient in terms of data. Although latrines are of

* Islak mekânlarla ilgili özgün tespitler, yapıların orijinalliğini koruması, harap durumda olanların ise kazı ve sondaj gibi tespitlerle ayrıntılı belgeleme çalışmalarıyla mümkündür. Ne yazık ki dönemin çoğu binası bu keyfiyetten mahrumdur. Önümüzdeki dönemde yapılacak ayrıntılı belgeleme çalışmalarının konuyla ilgili örnek sayısını artırması, dönemin tuvalet yapıları konusunda daha fazla veriye ulaşmamızı sağlayacağı açıktır. Konuyla ilgili yeni bir yayın için bkz (Işık, 2008).

** Onsekiz Mart Üni., Fen-Ed. Fak., Sanat Tarihi Böl., alptekinyavas@gmail. com.

great importance in terms of raising the quality of life, it is necessary to state the fact that in order to find out the peculiarities of the middleage architecture of the latrines require more data for sound conclusion.

Key Words: Latrine, Anatolian Seljuk, Kerrvansaray, Medrese, Palace, Kiosk.

Ortaçağ yapılarında, mekânların işlevine ilişkin çok ayrıntılı bilgilere ne yazık ki sahip değiliz. Bu durumun en önemli sebebi, döneme ait günümüze ulaşan yapıların, asli halinden büyük oranda uzaklaşmış olmasıdır. Bunun yanı sıra, mimarlık tarihi araştırmalarımızda genel mimari tariflerin ötesine geçen analitik inceleme alışkanlığının çok geç başlaması, son yıllardaki çarpık yapılaşmanın tarihi anıtlara verdiği geri dönüşmez tahribatla birleşerek, Ortaçağ mirasımıza ait detaylı tasvirler, tanımlar getirebilmemizi zorlaştırır.

Tuvalet veya abdesthane mekanları, fonksiyonunun vaz geçilmezliğine karşın bugüne kadar Anadolu Selçuklu dönemine ait mimarlık tarihi araştırmalarında münhasıran ele alınıp incelenmiş bir konu değildir. Bu konuya ilişkin bilgilerimiz, çoğunlukla kazı veya sondajlar sırasında, yapının geneline ilişkin detayların arasına sıkışıp kalmış bilgi kıvrımlarından ibarettir. Burada, Anadolu Selçuklu dönemine ait saray ve köşklerin yanı sıra medrese ve kervansaraylarda tespit edebildiğimiz örneklerden yola çıkarak tuvalet kullanımına ilişkin farklı yapı tiplerindeki ortak uygulamalara yönelik bir ön değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Anadolu Selçuklu döneminde bünyesinde tuvalet veya abdesthane mekânı barındıran üç medrese bulunmaktadır. Bunlardan, Diyarbakır Zinciriye Medresesinde (1198-99) (Altun, 1978: 122-124; Sözen, 1971: 137-140)¹ tuvalet veya abdesthane, binanın güneybatı köşesinde, içinde tek hela taşı ve su haznesi bulunan dıştaki çeşmenin gerisindeki mekandır (**Şekil 1**). Medresenin diğer birimlerinden daha yüksek bir zemine sahip mekânın iki pencereyle açıldığı ön cepheye bakan yüzünde, sivri kemerli niş içerisine yerleştirilmiş bir de çeşme bulunur.

Çeşme ile abdesthâne/tuvaletin bitişik inşa edildiği diğer örnek Sivas Sahip Ata (Gök) Medrese (1271)²dir. Binanın kuzeybatı köşesinde yer alan mekân, kareye yakın bir plana sahip olup avluya açılan girişi, kuzey kanat medrese odalarının derin tutulması sebebiyle uzun bir dehliz niteliğindedir (**Şekil 2, 3**). Kuzeyden güneye doğru $\frac{3}{4}$ ünü kaplayan taş platform, mekânın zemininden yaklaşık 50 cm. yükseklikte ve blok taş-

¹ A. Kuran (1969: 28-30) ise yapıyı XII yy. ın sonu ile XIII yy. ın ilk yıllarına tarihler.

² Kitabenin Arapça okunuşu, transkripsiyonu ve Türkçe okunuşu için bkz. (Hersek 1993: 190-191).

lardan teşkil edilmiştir (**Foto 1**). Diğer bölümlerden hem yükseklik hem de malzeme olarak ayrılmış olan bu ıslak alanda, birbirinden taş bloklarla ayrılmış üç kabin ile iki bağımsız su kanalı bulunur. Temiz suyun, çeşmenin yer aldığı batı duvardan mekâna girdiği, buradan, kuzey yüzdeki kabinleri dolaştığı görülür³. Pis su kanalının ise kuzey kenardan başlayıp daha sonra dönüş yaparak batı duvardan tahliye olduğu tespit edilmiştir (Tuncer, 2004: 125). Temiz ve pis su kanallarıyla dönemi için gelişmiş bir örnek olan tuvalette, her kabinde sürekli akan bir temizlenme savağı bulunmaktadır (Kahya vd., 2002: 187). Tuncer, kazılar sırasında, mekânın girişinde, geç döneme ait üst üste iki künk tespit etmiştir (Tuncer, 2004: 125). Bu künklerin avlunun ortasındaki havuza ulaştığı, oradan da, doğu (ana) eyvanın güneyindeki odanın girişine ulaşarak bina dışına tahliye edildiği bugünkü kanal izlerinden anlaşılabilir. Bu anlamda binada, giriş cephesindeki çeşmeden, bitişiğindeki abdesthaneye, oradan da avlunun ortasındaki havuza gelen, buradan avlunun doğu yarısını da kat ederek medresenin doğu cephesine ulaşan geniş ölçekli bir su tesisatını tespit edebilmekteyiz. Su kaynağının, tam olarak tespit edilemese de, yukarıda bahsedilen su kanalı istikameti düşünülerek, çeşme yönünden geldiği tahmin edilebilir. Nitekim kazı sonrası çeşmeye ait fotoğrafta (Tuncer, 2004: Resim 21) alt kotta –büyük ihtimalle çeşmeden tuvalete giren kanal ile aynı kotta- geç döneme ait bir su borusu dikkati çeker. Binanın, geçen yüzyılın başlarına kadar kullanıldığı düşünülürse, su tesisatının da eski kanalların ihya edilmesiyle işlerliğini devam ettirdiği iddia edilebilir. Bu anlamda, resimdeki borunun da, yenilenme sırasında orijinal künklerin yerine konulan boru olduğu söylenebilir. Tuvaletin kuzey yüzünde bugün kapatılmış vaziyette ikinci bir çeşme bulunur. Şema olarak, batı yüzdeki büyük çeşmenin küçültülmüş bir örneği niteliğindeki ikinci çeşmenin dilimli bir kemere sahip aynası, bilemediğimiz bir tarihte kapatılarak iptal edilmiştir. Bu çeşmenin bina dışına -muhtemelen bugün ayakta olmayan külliye'nin diğer binası Dar-ı Ziyafet-Konuklar Yurdu'na hizmet verdiği iddia edilebilir.

Sinop Pervane (Alâiye) Medresesi (1262)⁴ diğer iki örnek gibi açık avlulu bir medresedir (Şekil 4). Buradaki ıslak mekân, medresenin güneybatı köşesinde yer alır. Batı ve güney cephelere açılmış birer mazgal pencereyle aydınlatılan mekânın batı duvarında, birbirlerinden kâgir paravanlarla ayrılmış üç kabin yer alır. Sivri beşik tonoz örtülü mekânın

³ Tuvalet mekânı ne yazık ki medresede 2007 yılında başlatılan restorasyon faaliyetleri sırasında, bizlere çok önemli detaylar sunan verileriyle, yerine daha mükellef bir hela yapılmak üzere tamamen yıkılmıştır.

⁴ Kitabenin Arapça okunuşu, transkripsiyonu ve Türkçe okunuşu için bkz. (Ülkütaşır 1949: 141-142).

bina içine açılan bir kapısı yoktur. Bunun yerine, güney cephesindeki bir kapı vasıtasıyla doğrudan dışarı açılır. A. Kuran, akarsuyun bina içine getirilemediği zamanlarda tuvaletin medreseyle içerden bağlantılı olarak yapılmadığını belirtir (Kuran, 1969: 142). Medresenin ortasında yer alan havuza su sağlanması gerekliliği düşünülürse, zaten binaya bir kaynaktan su sağlandığı açıktır. Bu anlamda, Kuran'ın bu iddiası mevcut durumu net olarak izah etmemektedir. Bunun dışında, medresenin, hemen karşısındaki Sinop Alâiye (Pervane) Camii (1267)⁵ ile birlikte bir külliye fikri çerçevesinde tertiplendiği düşünülürse tuvalet veya abdesthanenin camiye de hizmet ettiği, bu sebeple tuvalet kapısının dışarıya açıldığını iddia edebiliriz⁶. Ancak, Pervane Medresesindeki, bulunduğu binadan yalıtılmış tuvalet, -Osmanlı dönemindeki müdahalelerle aslı hali değişmemişse⁷- dönemi için ünik bir örnektir. Bir külliye içerisinde yer alan⁸ her üç yapıda da tuvalet, ön cephenin herhangi bir köşesinde bulunur. Ayrıca her üç yapının da avlusunun ortasında birer havuz yer alır. Sivas'taki Sahip Ata Medresesindeki kazılar, tuvalet ile havuz arasında bir bağlantı olduğunu ortaya koymaktadır ki bu durumu diğer iki yapı içinde düşünmek gerekir. Sivas ve Diyarbakır'daki örneklerin ön yüzlerinde yer alan çeşmelerin varlığı, binadaki suyla ilgili tüm birimlerin (çeşme, tuvalet ve havuz) birbiriyle irtibatlı olduğunu; binaya getirilen temiz suyun içerde kanallar ve künkler vasıtasıyla çeşitli birimlerde dolaştırıldığını ortaya koymaktadır. Sahip Ata Medresesindeki örnek, çeşme yönünden gelen ve burada da kullanıldığı anlaşılan temiz suyun, tuvalet mekânına girdiği, bir koluyla bu birim içerisinde dolaşırken diğer bir koluyla havuza yönlendirildiğini bizlere göstermektedir. Akarsuyun bina içinde dolaştırılarak çeşitli birimlerde kullanılması prensibine başka yapı türlerinde de rastlamaktayız.

Aksaray Sultan Hanı (1229)⁹ Anadolu'nun en büyük boyutlu olmasının dışında bünyesindeki ıslak mekânlarıyla da dönemin ticari yapıları arasındaki en önemli örneği teşkil eder. Avlusunun güney kanadında, birer kapıyla avluya açılan, dörtlü, iki mekân grubu bulunur (**Şekil 5**). Bunlar, bir ön mekândan girilen ve farklı büyüklükte, beşik tonozlu üç odanın

⁵ Kitabenin Arapça okunuşu, transkripsiyonu ve Türkçe okunuşu için bkz. (Esemenli 1990: 79-81).

⁶ Nitekim Kuran(1969: 87), çalışmasının değerlendirme kısmında bu olasılığa değinir.

⁷ Ana evyandaki kitabeye göre 1889 yılında bina mutasarrıf Faik Bey'in emriyle onarılmıştır. Ancak onarımın niteliğine ilişkin bir bilgimiz ne yazık ki yoktur. Bkz. Esemenli, 1990: 108.

⁸ Diyarbakır Zinciriye, Ulu Camii; Sivas Sahip Ata (Gök) Medrese yıkılmış olan Dar-ı Ziyafet (Konuklar Yurdu) ve Sinop Pervane Medresesi hemen karşısında yer alan Ulu (Alaiyye) Camiiyle birlikte, bir külliye fikri çevresinde tertiplenmiştir.

⁹ Kitabenin Arapça ve Türkçe okunuşu için bkz. (Konyalı 1974: 1120-1121, 1124).

bulunduğu, birbirinin aynı iki mekân dizisidir. Bunlar hamam bölümleridir (Yavuz 1995: 187; Tuncer 1971: 15)¹⁰. Yavuz, bu mekân dizilerinde iç duvara bitişik dar olanının tuvalet olma ihtimalinden bahseder (Yavuz 1995: 187). Binanın, güneydoğu köşesinde yer alan ve diyagonal bir kapıyla avluya açılan mekân (Foto 2) ise tuvalettir (Tuncer 1971: 15). Enine dikdörtgen planlı mekânın girişinde bir künk bulunmuştur¹¹. Mekânın doğu duvarı boyunca devam eden taş kanal, buradan iki menfezle dışarı çıkmaktadır. Bu kanalın mekânın kuzey kenarındaki¹² bir koluyla, kapıdan geçerek avluya ulaşır. Bu kanalın üstündeki bazı izler ahşap bölmelemlerle (Foto 3) birbirinden ayrılmış çok sayıda bölmesi olan bir tuvaletin varlığına işaret etmektedir (Yavuz, 1995: 187). Bu durum Sivas Sahip Ata Medresesindeki uygulamayı hatırlatır. Mekânın avluyla irtibatlı kanalı ise diğer ıslak mekânların pis sularının burada toplandığını ve doğu duvarında tespit edilen menfezle tahliye edildiğini göstermektedir. Yavuz¹³, buradaki iki hamamın iç duvara bitişik ve dar olanlarının da tuvalet

¹⁰ Burada iki hamam olmasını Yavuz, (1995: 187) bu iki hamamdan birinin sultana diğerinin erkâna ait olabileceğini belirtirken, H. R. Ünal, (2007: 315, dpnt. 37) bu iki hamamın hac mevsiminde kadın hacı adaylarına, birlikte seyahat eden bir tüccar grubuna veya aileye tahsis edilmek üzere planlandığını akla daha yakın bulur. Anadolu Selçuklu Kervansarayları arasında hamamı olan yapılar iki grup halinde karşımıza çıkar. İlk grup, hamamı han dışında tasarlanmış olanlardır. Bunlar; Ağzıkara Han (bkz. Deniz, 2007: 334-335, Foto 15-16), İncir Han (bkz. Yavuz, 1995: 186), İshaklı Han, (bkz. Karpuz, 1989: 90, Resim 6), Alara Han (bkz. Yavuz, 1995: 186)dir. Karatay Han'da bina içinde bir hamam olduğu gibi vakfiyedeki kaydına göre (bkz. Turan, 1948: 58) bina dışında da bir hamam bulunur. Diğer grubu ise hamam mekânının kervansarayın içinde yer aldığı grup oluşturur: M. A. Bayhan, (2007: 294-295), Ak Han'da avlunun kuzey kanadında, ortadaki eyvanın doğusundaki mekân grubunun hamam olduğunu ve hamama ait mekânların birinin de tuvalet olabileceğini belirtir. Karatay Handa hamam, giriş eyvanının doğusundaki mekân grubunda yer alır ve soyunmalık, soğukluk, ve iki halvetten oluşur bkz. (Denktaş 2007: 373). Çardak Han'da ise giriş eyvanının kuzeyinde, soğukluk, sıcaklık külhan ve dış cephedeki su deposuyla beraber bir hamam yer alır, bkz. (Pektaş 2007: 164-165). Ertokuş Han'da hamam, giriş eyvanının doğusundaki üçlü mekân grubudur (Durukan, 2007: 154). A. T. Yavuz (1984: 349), Burma Han'da güneydoğudaki mescide batıdan bitişen iki mekânın hamam olabileceğini belirtir. T. Özgüç-M. Akok (1956: 381) Sarı Han'da avlunun kuzey cephesindeki dörtlü mekân dizisinden en küçük olanının hamam olabileceğini ifade eder. Nihayet Tuzhisarı Sultan Hanında avlunun batı kanadında yer alan ve soyunmalık, soğukluk, sıcaklık, su deposu ve külhan bölümlerini ihtiva eden dörtlü mekân grubu hamamdır (Yavuz 1995: 186).

¹¹ Tuncer, (1971: 15) binadaki ikinci temiz su girişine avlu güney kanadındaki ikili mekân dizisinin batıda olanında, ön mekânın güneybatı iç köşesinde rastladığını belirtir. Böylece binada iki temiz su girişinin olduğunu anlıyoruz.

¹² Yavuz (1995: 187), bu kanalın mekânın batı yüzünde de dolaştığını belirtir.

¹³ Yavuz (1995: 187), XII. ve XIII. yy. hanlarındaki hamamlarda, tuvaletin perde duvarı ile aralık kısmından ayrılmış müstakil bir hacım olarak yapılmış olduğunu belirtir. Bu tuvaletlere soğuk su getiren künkler de tespit edilmiştir bkz. (Önge, 1995: 46). Erken

olarak kullanılmış olabileceğini söylerken, handaki bu üç tuvaletten hamama dâhil olanlarının birisinin sultana, diğerinin erkâna, toplu tuvalet olarak nitelediği güneydoğudaki mekânın ise yolculara tahsis edilmiş olabileceğini belirtir.

Günümüze tamamen tahrip olmuş vaziyette ulaşan İncir Hanın (1238-1239) avlusunda gerçekleştirilen kazılar, güneybatı köşedeki mekânın güney duvarı üzerinde 2 veya 3 kabinden oluşan bir tuvalet olduğunu ortaya koymuştur (Ünal 2007: 315). Ayrıca Kargı Handaki (1236-1246) bir atık su kanalı, burada bir tuvalet mekânının varlığına işaret etmektedir (Yavuz 1995: 187).

Yavuz, kervansaraylarda tuvalet mekânlarının sınırlı sayıda örneğinin bulunmasını, bu işlevin, barınak kısmında, ahır şeridinin ucuna yerleştirilmiş ve binanın diğer bölümlerden ahşap bölmelerle ayrılmış mekânlarla çözülmüş olma ihtimaline bağlar (Yavuz 1995: 187). Kervansaraylardaki değişik bir tuvalet uygulaması Evdir Han (1211-1220)¹⁴ da karşımıza çıkar (Foto 4). Hanın doğu cephesinde yer alan payandalardan güneyde olanı tuvalet olarak düzenlenmiştir (Şekil 6). Burada çaprazlama yerleştirilmiş taşlarla bir tuvalet taşı teşkil edilirken, doğu duvarından bir kanal ile atık suyun tahliyesi sağlanmıştır. Tuvalete, bu yöndeki revaklardan geçilerek ulaşıldığı ve bir kapıyla dış mekândan yalıtıldığı, duvar üzerindeki mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Payandaların tuvalet olarak kullanılması Emevi Saraylarında da karşımıza çıkan bir uygulamadır. Erken Dönem İslam Saraylarında payandalar molozla doldurulmuş ya da tuvalet olarak kullanılmıştır (Grabar 1998: 141). Kasrû'l-Hayr el-Garbî Sarayında (728), batı cephenin ortasındaki yarım daire formlu payanda bir tuvalettir ve girişin tam karşısına denk gelen uzun salonla içten irtibatlıdır¹⁵. Hirbetü'l-Minye Sarayında (705-715) kuzey cephenin ortasındaki payanda¹⁶, Mşatta Sarayında (743-744) ise kuzey cephedeki üç, güney cephedeki bir payanda¹⁷, tuvalet olarak değerlendirilmiştir. Payanda içindeki bu tuvaletler genellikle tören salonu veya taht eyvanına içten bir kapıyla irtibatlı olduğu bir köşe odasına açılmaktadır.

Bu tuvalet uygulamasının benzer bir örneğini Silvan-Bitlis yolu

dönem İslam Sarayları içinde tuvaleti bulunan hamam örneklerinin en çarpıcı olanı Hirbetü'l-Mefcer Sarayıdır. Saray külliyesinin kuzey kesiminde yer alan 25 odalı hamam binasının mekânlarından biri tuvalettir bkz. (Abouseif, 1997: 11-18).

¹⁴ Hanın kaybolan kitabesinin Arapça yazılışı ve Türkçe okunuşu için bkz. (Erten, 1940: 76).

¹⁵ Sarayın planı için bkz. (Schlumberger, 1939: 195-373).

¹⁶ Sarayın planı için bkz. (Grabar, 1998: Resim 58).

¹⁷ Planı için bkz., (Creswell, 1989: 201-214).

üzerindeki Malabadi Köprüsünde (1147) görürüz. Köprünün Bitlis taraftaki pencerenin yanında yer alan tempan duvarından dışa taşıntılı niş, tuvalet olarak yapılmıştır (İlter 1978: 41; dpnt 6a).

Herzfeld, Samarra evlerindeki ıslak mekânların karanlık ve ışık almadığını belirtir¹⁸. Anadolu Selçuklu dönemine ait köşklerin alt katlarındaki mekânlar loş, nerdeyse ışısız mekânlardır. Bu binalar yoğun olarak Alanya'nın kıyı ovasında yer alır ve aynı planda inşa edilmişlerdir. Mevcut veriler, küçük ölçülerde, iki katlı ve iki mekândan teşkil edilmiş bu binaların alt katlarının, servis birimlerini ihtiva ettiğini gösterir (Yavaş, 2000: 216-224). Alt kattaki bu mekânlardan diğerine göre daha küçük boyutlu olanının tuvalet olduğu anlaşılır. Alanya'daki Gülefsen Köşkünün (Şekil 7) üst kattaki havuz düzenlemesine, duvar kalınlığı içerisine yerleştirilmiş çift cidarlı¹⁹ düşey künkler vasıtasıyla (Foto 5) çıkarılan suyun, yatay künkler vasıtasıyla havuza (Foto 6) ulaştırılarak buradan da yine duvar içindeki düşey künklerle alt kattaki (Foto 7) küçük boyutlu odaya taşındığı, alt katta ise zemin hizasına yakın kottaki delikten atık suyun tahliye olduğu tespit edilmektedir (Yavaş, 2000: 98). Böylesi bir uygulamaya, Beyşehir Kilise Adasındaki benzer planlı Köşkte de rastlamaktayız (Arık, 2001: 25-32). Temiz suyun üst kata çıkarılması, burada mekân içinde dolaştırıldıktan sonra alt katta başka bir ıslak mekânın tahliye deliğiyle birleştirilerek dışarı verilmesi prensibiyle, Kayseri Argıncık'taki bir başka Ortaçağ sivil yapısında daha karşılaşılmaktadır.

Kayseri'deki Haydar Bey Köşkünde (XIII. yy. ın ikinci yarısı) orta sofanın doğu kenarında, birbiriyle içten birer kapıyla irtibatlı ve tek bir kapıyla hole açılan üçlü bir mekân dizisi yer alır (Şekil 8). Bunlardan güneyde olanının doğu duvarında, binanın damından gelen suyun tahliye edildiği, duvar içinde yer alan düşey bir künk dikkati çeker. Bu künk mekânın zemin kotuna yakın noktada düzgün bir delikle dışa açılır. Mekânın içinde, hemen bu deliğin ağzında, birbirine paralel iki taş düzenli bir yuva oluşturmaktadır ki, bu haliyle bir hela taşını akla getirir (Foto 8). Bu durum, Aksaray'da Sultan Hanıyla ilgili bilgilerle paralellik arz eder. Tuncer'in çevre köylülerden edindiği ve binanın tek katlı olması sebebiyle anlamlı bulmadığı bir bilgiye göre, binanın damına düşey künkler vasıtasıyla su çıkmaktadır (Tuncer 1971: 15). Tek katlı binanın damına su çıkartılması kuşkusuz gereksiz bir işlemdir. Ancak bizce burada ifade edilen künkler, suyu üst kata çıkarmıyor, binanın damında biriken suyu

¹⁸ Herzfeld'den nakleden Creswell (1989: 373).

¹⁹ Çift cidarlı künklerle Ağzıkara Han'da çeşmeye su temin eden tesisatta da rastlamaktayız. bkz. (Deniz 2007: 322) Çift cidarlı künklerin hem su basıncına mukavemet hem de serinlik oluşturması istenen suyun ısını muhafaza etmek gibi bir fonksiyonu olduğu anlaşılmaktadır.

tahliye etmek üzere alt kata indiriyordu. Nitekim Haydar Bey Köşkünde duvar içindeki bu künklerin yönünü definecilerin yaptığı tahribat neticesinde rahatlıkla tespit edebiliyoruz. Dolayısıyla, binanın damında oluşan su birikintilerinin, düşey künkler vasıtasıyla alt kata ulaştırıldığını, alt kattaki bu mekânında ıslak bir mekân (kuvvetli ihtimalle tuvalet) olduğunu, deliğin, hem üst kattan gelen hem de mekânın içindeki atık suyu tahliye ettiğini mevcut örneklerle söyleyebiliriz.

Bu tesisat prensibine, Kubad-Abad Selçuklu Sarayında da rastlamak mümkündür. Küçük Sarayın (Şekil 9) orta holünün her iki yanına sıralanan içten birer kapıyla birbiriyle irtibatlı ikili mekân dizisinden dar olan odaların güney ve kuzey duvarlarında, üst kattan inen bir künk tesisatının yerleştirildiği enli bir yuva dikkati çeker. Künklerin rahatlıkla tespit edilebilen yönleri, bu künklerin üst kattaki atık suyu, alt kattaki muhtemelen tuvalet işlevi gören mekânlara indirdiğini göstermekte ve suların buranın zemininde, temel seviyesine yakın kotta yer alan kanalizasyon delikleri vasıtasıyla dışarı atıldıkları tespit edilmektedir (Arık 2000: 59). Zeminlerin, bu tahliye deliklerine doğru eğimli olması da, buraların birer ıslak mekân; kuvvetli bir ihtimalle de tuvalet olduğunu düşündürmektedir.

Kubad-Abad Büyük Sarayın (Şekil 10) kuzeydoğu köşesinde yer alan mekânda, zeminden alt kotta, ve yukarıya nasıl devam ettiği belirlemeyen tuğla duvarlar vasıtasıyla odanın içerisinde özel bir bölüm teşkil edildiği görülür (Arık 2000: 54). Bu duvar, odanın kuzeydoğu köşesinde kareye yakın bir alanı işgal eder. Bu bölümden su tahliyesinin, kuzeyindeki seyir terasına doğru bir kanal vasıtasıyla gerçekleştirildiği tespit edilir. Tuvalet vb. bir ıslak kullanım birimi olduğu anlaşılan mekânın, güney duvarından bölmeli kısma doğru yönlenmiş olan künk, -dönemin medrese ve hanlarında karşımıza çıkan anlayışla- bina içindeki atık suların genellikle bir köşe birimini ihtiva eden tuvalet mekânına getirilip, buranın atık suyuyla beraber tahliye edildiğini göstermektedir.

Ortaçağdaki tuvalet mekânlarının anlaşılabilmesi adına Kubadabad'ın 6 km. kuzeydoğusunda bulunan Malanda Köşkündeki veriler çok önemlidir. Doğu kısmı tahrip olmuş binanın batı kanadındaki üç mekândan ortada olanı (Şekil 11), içten bir tuğla duvar ile bölüntülü fosseptik tertibatıyla gelişmiş bir tuvalet örneğidir (Arık 2000: 201-202). Mekânın batı köşesinde yer alan ve tuğla bir duvarla teşkil edilmiş fosseptiğin, güney duvardaki sıva izlerinden örtüye kadar mekânı ikiye böldüğü anlaşılır. Mekândan bu bölüme, kuzey duvarı önündeki küçük bir geçitten ulaşılır. Bu özel fosseptikli helâ düzenlemesi, Kubad-Abad Büyük Saray'daki tuvalet şemasını akla getirir. Hela taşının olması gereken bölüm, defineciler tarafından tahrip edilmiş olup zeminin sağlam kalabilen bazı bölümlerinden tuğla döşeli olduğu anlaşılır. Mekânın batı duvarı

içinde tıpkı dönemin diğer örneklerindeki gibi, ikinci bir kattan veya damdan geldiği ve atık suyu alt kata indirdiği anlaşılan düşey bir künk dikkati çeker. Künkün, üst katta veya damdaki suyu fosseptik bölümüne indirdiği, bu bölümün atık suyuyla beraber tahliye edildiği tespit edilmektedir. Malanda Köşkünde, bu odanın kuzeyinde, içten bir duvarla ikiye bölünmüş, diğerlerine göre daha geniş bir mekân yer alır. Özellikle mekânın bir duvarla bölünmüş olan dar kısmında yer alan dikdörtgen kesitli yuva, bu bölüntülü kısmın da bir ıslak birim olduğunu düşündürür. Nitekim Haydar Bey Köşkünde ve Aksaray Sultan Hanında içten birer kapıyla irtibatlı ikili-üçlü bu mekân dizilerinin ıslak birimler olduğunu belirtmiştik.

Alanya Selçuklu Sarayında gerçekleştirilen kazılar, güneydoğu köşedeki burca içten bir kapıyla irtibatlı mekânın, uzun kenarları boyunca yerleştirilmiş tuğla sekilere oturan, ahşap bir döşemeye sahip olduğunu ortaya koymuştur (Şekil 12). Ayrıca kazılar sırasında, mekânın güneydoğu duvarında döşeme seviyesinin üstünde, vaktiyle üzerine kare çini levhaların tutturulduğu alçı plakalar ele geçirilmiştir (Arık 1993: 18-19). Zemini şaplı ve güney köşedeki deliğe doğru eğimli mekânda, atık suyun buradan tahliye edildiği görülmüştür. Bu özellikleriyle mekânın tuvalet işlevine sahip olduğu söylenebilir.

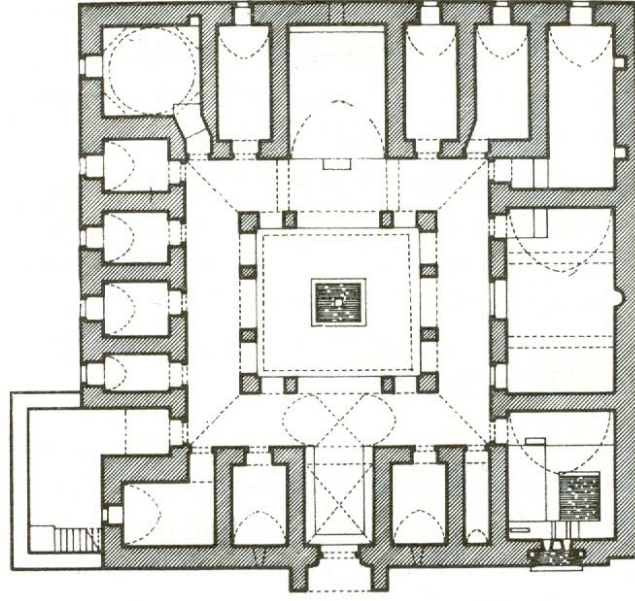
Alanya'nın Demirtaş ilçesindeki Sedre Köşkü, suyun bina içinde dağıtılması ve çeşitli mekânlarda kullanılması açısından son derece gelişmiş bir örnektir (Şekil 13). Binaya, dıştan bitişik olan sarnıçtan su temin edildiği anlaşılır. İki katlı binada, üst kattaki küçük boyutlu odanın güney duvarındaki niş içerisinde iki künk dikkati çeker. Künklerin her ikisinin de yönleri -şaşırtıcı bir şekilde- mekân içine su getirdiklerini gösterir (Foto 9). Çifte künkün hemen önünde lavabo teşkilatını andıran bir yatay niş dikkati çeker ki, bu Anadolu Selçuklu Dönemi için ünik bir örnektir. Bugün döşemenin tahrip olmasıyla ortaya çıkan izlerden, döşemenin lavabonun altına denk gelen kısmında, bir künk sırasının kuzey kısma doğru ilerleyerek, mekânın batı duvarının ortasına yakın bir yerden duvarın içine girdiği tespit edilir. Defîncilerin yol açtığı tahribat, duvar içindeki bu düzgün boşluğun, alt kattaki odaya kadar indiğini tespit edebilmemize imkân sağlar. Bu delik, alt kattaki odanın zemininde nihayetlenmekte, arka duvarında sarnıcın yer alması sebebiyle dışa açılmamaktadır. Üst katın zeminindeki künklerin yönü, suyun, duvar içindeki bu kanala bilinçli bir şekilde yönlendirildiğini gösterir. Ancak alt kata inen –muhtemelen atık- suyun daha sonra nereden tahliye edildiğini bugün için anlamak mümkün değildir. Ayrıca alt katta yer alan odanın bir ıslak birim olduğuna işaret eden başka bir veri de yoktur. Ancak suyun duvar içinde oluşturduğu rutubet, alt kat batı duvarında mütemadi bir çizgi halinde bugün dahi izlenebilmektedir. Üst kattaki –lavabolu- mekândan bir başka

künk dizisi, kapının altından çıkarak salonun ortasındaki havuza (Foto 10) yönelir. Bu künklerle bir kısmı havuza yönlendirilen suyun, bir diğer kol ile köşe odaya, mekânın ortasındaki havuza götürüldüğü görülür (Yavaş 2000: 172-183). Künklerin tamamı döşemenin altında yer alır. Burada sarnıçtan temin edilen suyun son derece gelişmiş bir su tertibatıyla bina içerisinde dolaştırıldığı ve çeşitli birimlerde kullanıldığı tespit edilmiştir.

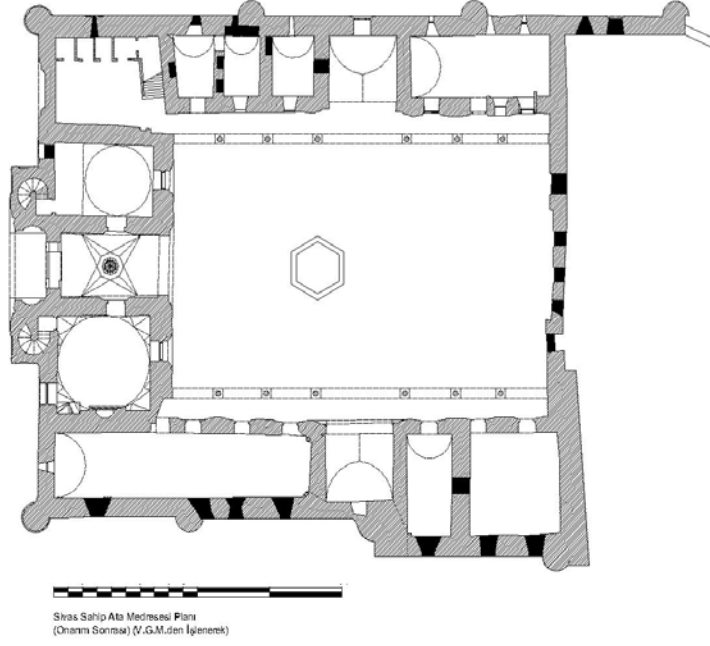
Creswell'in tanıttığı X-XI. yy. a ait Fustat evlerinde tuvalet mekânları, genellikle köşe birimlerinde yer alır²⁰. Burada dikkati çeken husus, tuvalet, sarnıç ve avlunun ortasındaki havuz arasındaki künk yollarıdır. Fustat 6 nolu evde, sarnıçtan havuza üzeri açık bir kanalla getirilen su, havuzdan bir künk tertibatıyla tuvalete yönlendirilmekte, buradan dışarı tahliye edilmektedir (Creswell 1952: 125-127, Fig. 61). Bu uygulamanın Sivas Sahip Ata (Gök) Medrese ve Aksaray Sultan Hanı gibi farklı yapı türlerinde karşımıza çıkması, bu uygulamanın, Ortaçağ için yaygın bir su tesisatı düzenlemesi olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Anadolu Selçuklu dönemi medrese ve kervansarayları arasında günümüze ulaşabilen tuvalet örneklerinin tamamı giriş kanadındaki köşe mekânlarında yer alır. Genellikle bir çeşme ile sırt sırta düzenlenmiş tuvaletlerde, özenle belirlenmiş temiz ve kirli su kanalları, ve bu kanalların üzerinde ahşap malzemeyle bölümlenmiş birden fazla kabin tespit edilir. Bu umumi tuvaletlerin yanı sıra hanlardaki hamama ait mekânlardan birinin kişisel tuvalet olarak tertiplendiği de görülür. Bu tür tuvaletler genelde tek bir kapıyla avluyla açılan, buna karşın içten kapılarla birbiriyile irtibatlı, ikili-üçlü mekân gruplarından en dar olanıdır. Dönemin saray ve köşklerinde ise kişisel kullanıma ait daha gelişmiş tuvalet örnekleri tespit edilir. Bunlardan Alanya ve Kubad-Âbad Sarayındaki tuvaletler, alçı ve çini malzeme ile süslenmiş özel birimlerdir. Malanda Köşkündeki tuvalette ise tuğla duvarla bölünmüş ve bir kapı vasıtasıyla geçişin temin edildiği özel bir fosseptik bölümünün mekândan özenle yalıtıldığı görülür. Dönemin sivil yapılarında görülen bir başka özellik, üst kattan inen atık suyun, düşey konumlanmış bir künk vasıtasıyla tuvaletin tahliye deliğine ulaştırılıp, buradan dışa çıkarılmasıdır. Tuvaletlerin, künkler vasıtasıyla, bina içindeki havuz veya çeşme gibi diğer ıslak birimlerle irtibatlı olduğu, genelde diğer birimlerin atık suyunun tuvalete künklerle getirilerek buradan tahliye edildiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda, Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde suyun bina içinde kullanımı ile ilgili gelişmiş bir kültürün bulunduğu, müstakil tuvaletlerin de suyla ilgili bu düzenlemenin önemli bir parçası olduğu ortaya çıkmaktadır.

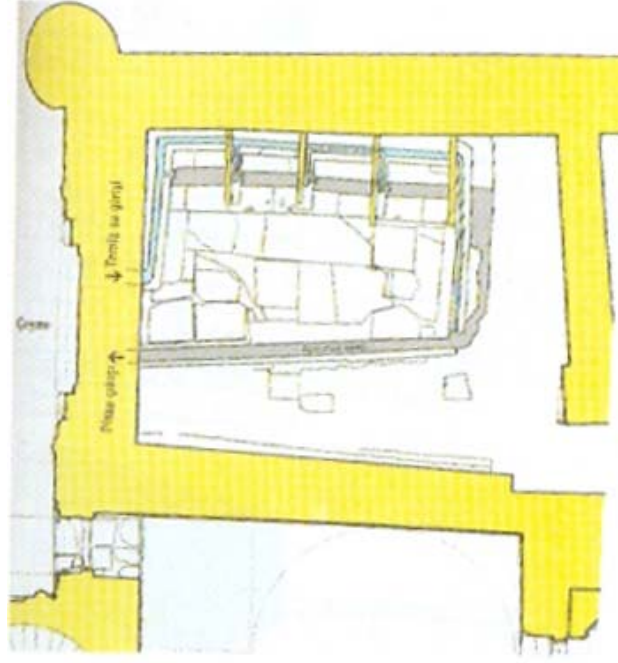
²⁰ Tuvalet mekânlarının tespit edilebildiği 6 nolu ev için bkz. (Creswell, 1952: 125-127, Fig. 61).

Şekil 1: Diyarbakır Zinciriye Medresesi Planı (A.Kuran'dan).

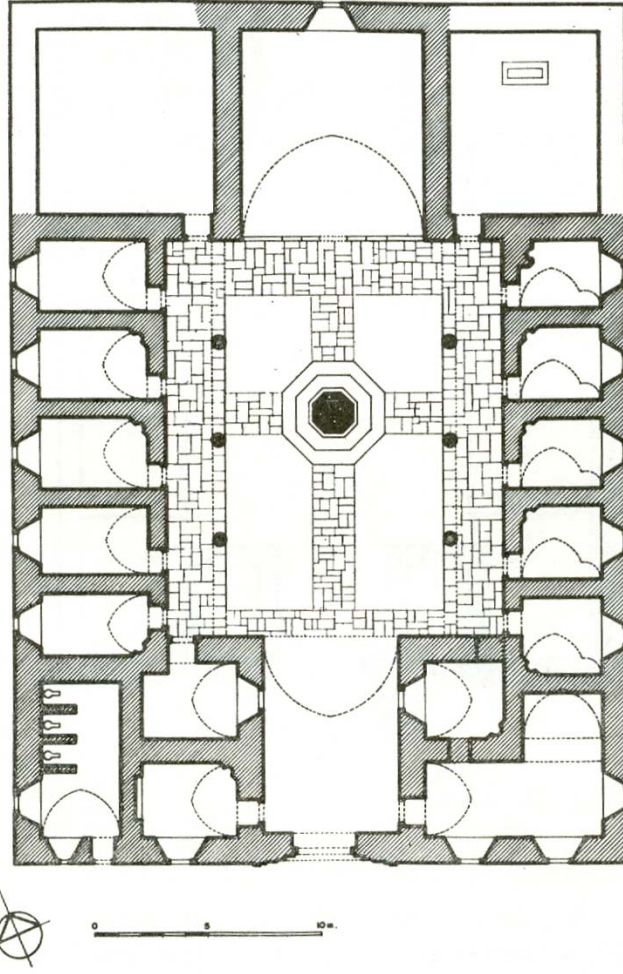
Şekil 2: Sivas Sahip Ata (Gök) Medresesi Planı.

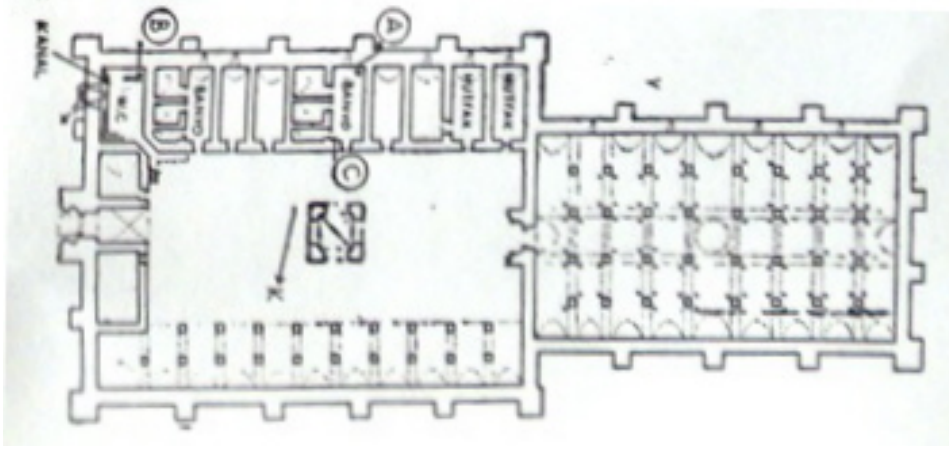
Şekil 3: Sivas Sahip Ata (Gök) Medresesi tuvalet mekânı planı (Y.Kahya'dan).

Foto 1: Sivas Sahip Ata (Gök) Medresesi, kuzeybatı köşedeki tuvalet mekânı genel görünüş.

Şekil 4: Sinop Pervane Medresesi Planı (A.Kuran'dan).

Şekil 5: Aksaray Sultan Hanı Planı (O.C.Tuncer'den).

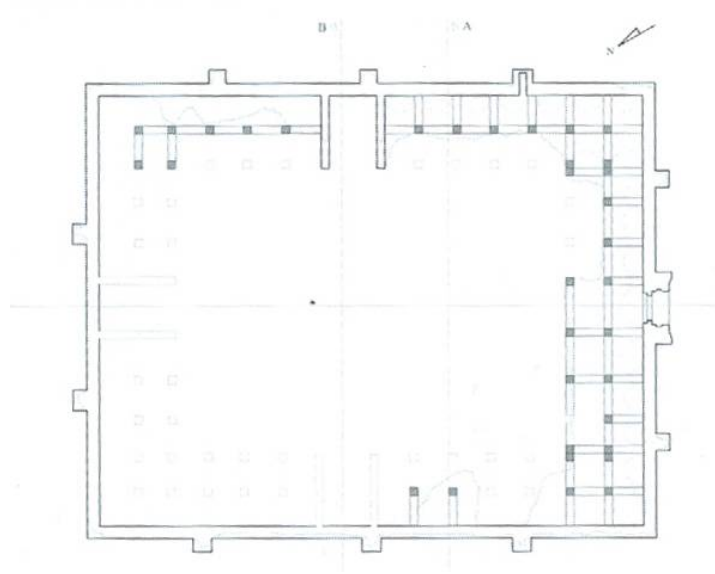
Foto 2: Aksaray Sultan Hanı, güneydoğu köşede yer alan tuvalet mekânı genel görünüş.

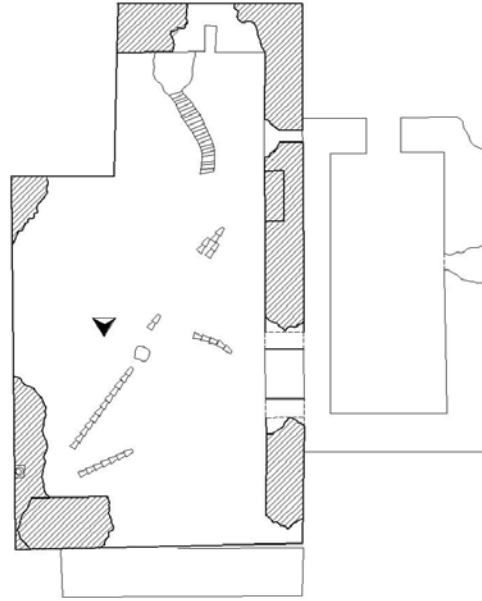
Foto 3: Aksaray Sultan Hanı, güneydoğu köşede yer alan tuvalet mekânı kanallardan detay.

Foto 4: Antalya-Burdur Evdir Han, payanda içindeki tuvalet.

Şekil 6: Antalya-Burdur Evdir Han Planı (O.Eravşar'dan)

0 1 2 3 4 5m

Antalya-Gültepe Köprü
Üst Kat Planı
(B.Karamağaralı'dan İlgilenerek)

Şekil 7: Alanya Güleşen Köşkü Üst Kat Planı (B.Karamağaralı'dan).

Foto 5: Alanya Güleşen Köşkü, üst kata su çıkaran künk yuvası.

Foto 6: Alanya Güleşen Köşkü, üst kat.

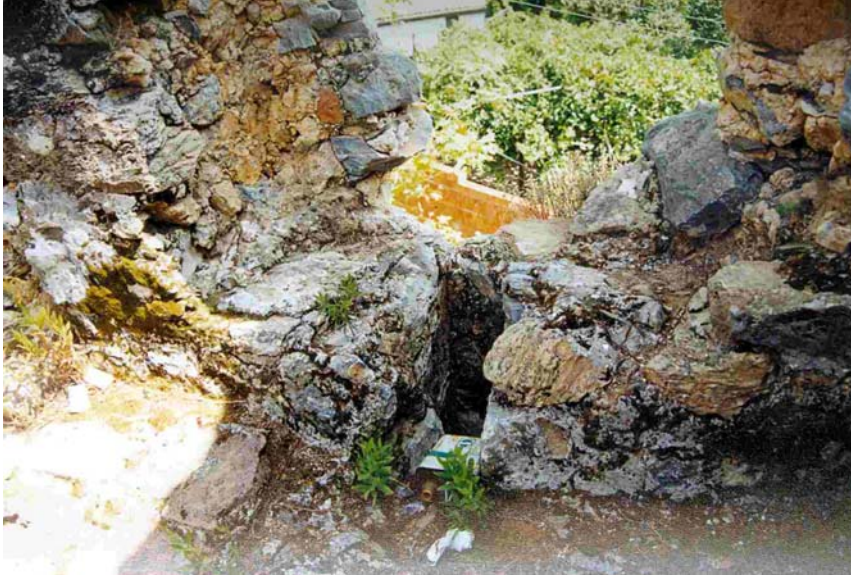
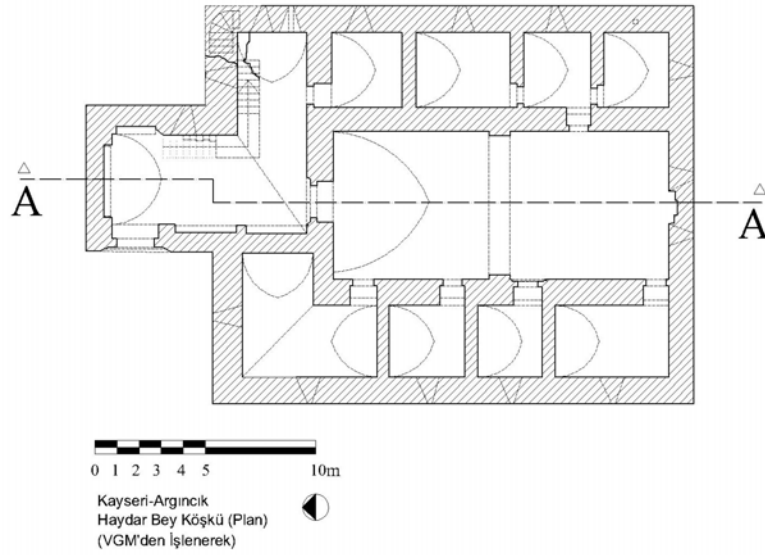

Foto 7: Alanya Gülefsen Köşkü, üst katta, nişin önündeki alt kata suyu indiren tahliye deliği.

Şekil 8: Kayseri Haydar Bey Köşkü Planı.

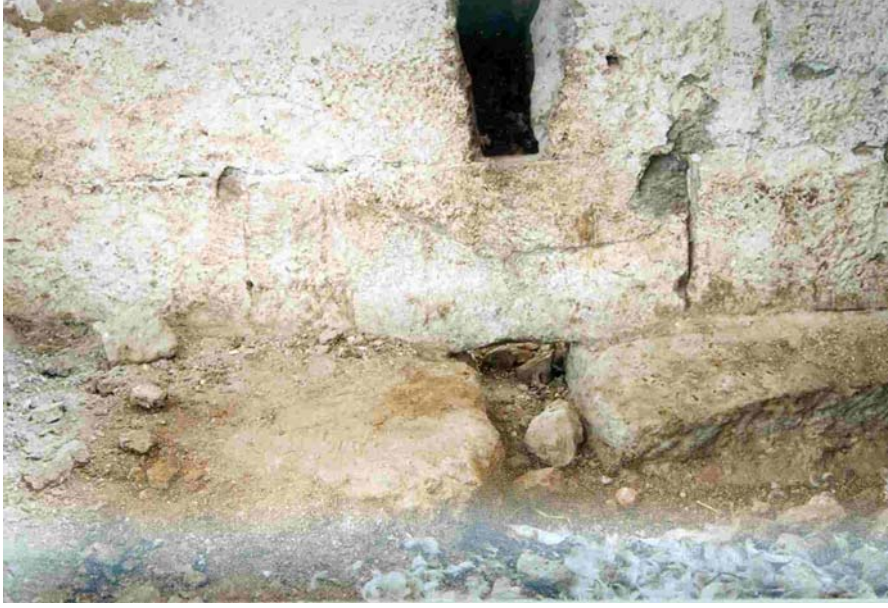
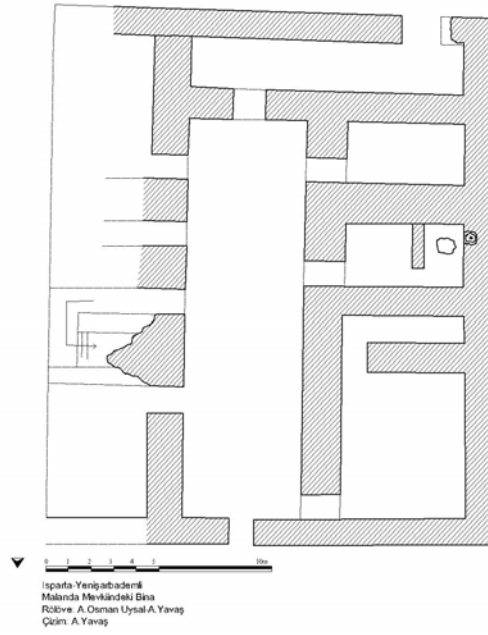
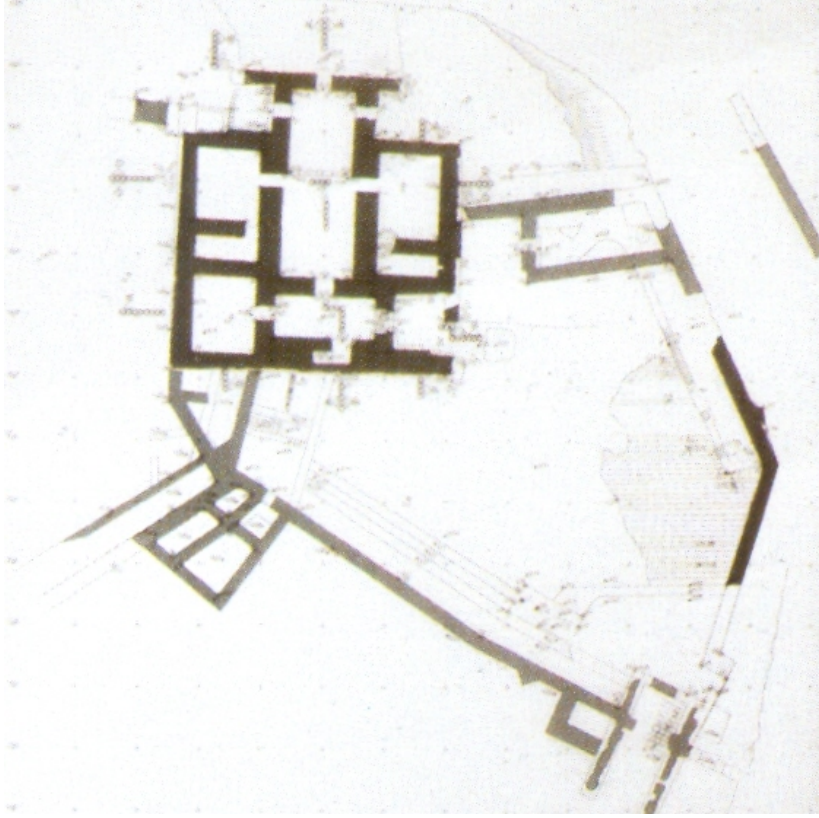

Foto 8: Kayseri Haydar Bey Köşkü, güneydoğu köşedeki mekânda yer alan tahliye deliği ve önündeki hela taşı.

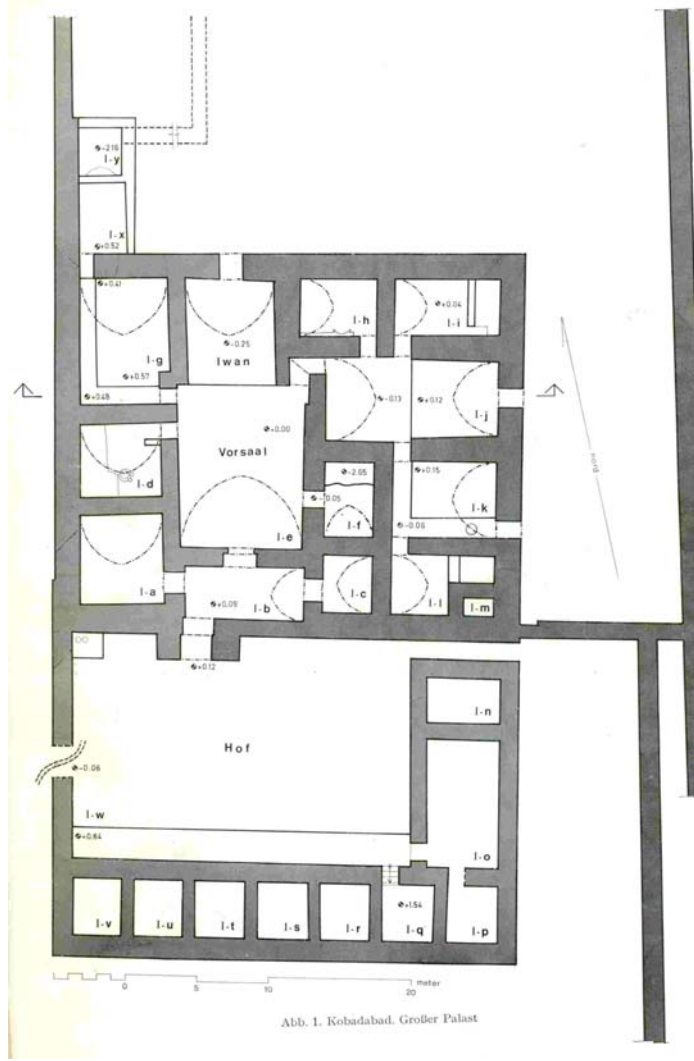

Şekil 9: Kubad-Abad Küçük Sarayı Planı (R. Arık'tan)

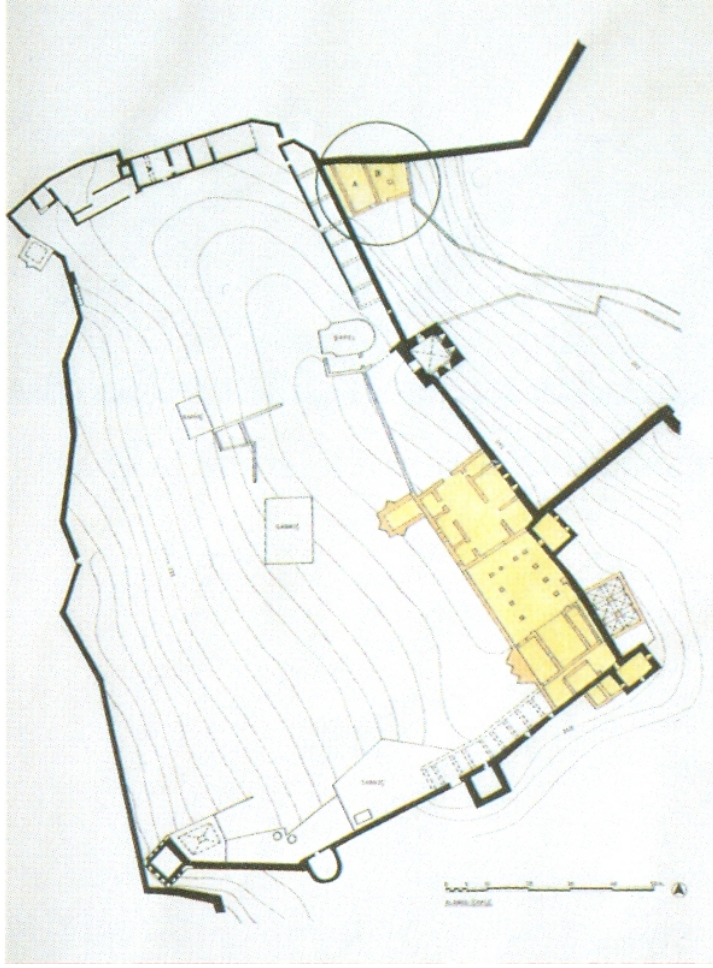
TÜBAR-XXV-/2009-Bahar/Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tuvalet...
Plan

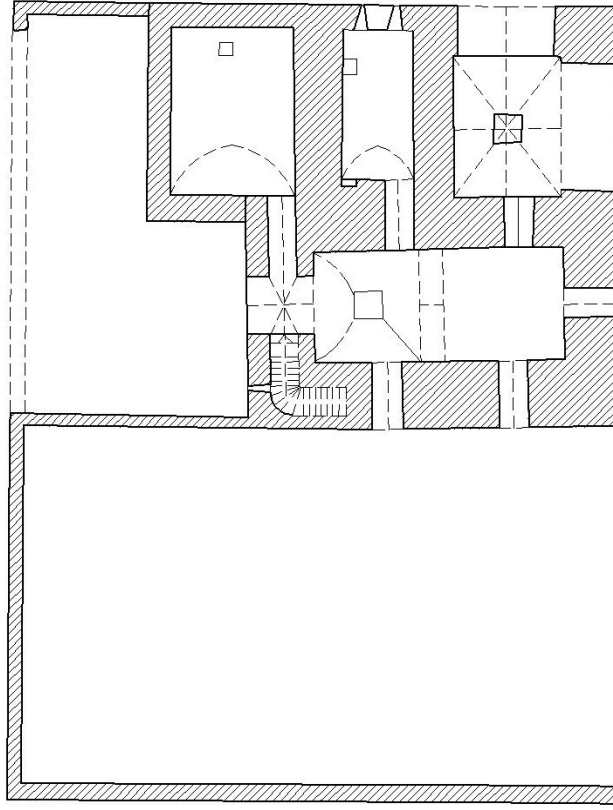
Şekil 10: Kubad-Abad Büyük Saray Planı (Otto-Dorn'dan).

Şekil 11: Isparta Yenişarbademli Malanda Köşkü Planı.

Şekil 12: Alanya Selçuklu Sarayı Planı (M.O.Arık'tan).

0 1 2 3 4 5m
Alanya-Sedre Köşkü
Üst Kat Planı

Şekil 13: Alanya Sedre Köşkü Üst Kat Planı.

Foto 9: Alanya Sedre Köşkü, üst kat kuzeybatı köşedeki mekân.

Foto 10: Alanya Sedre Köşkü, üst kat havuz ve su kanalları.

KAYNAKÇA

- ALTUN, A., (1978), Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul.
- ARIK, M. O., (1993), "Alanya İçkale Kazıları", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, (Ayrı Basım), Konya. s. 13-27.
- ARIK, R., (2000), *Kubad-Abad*, İstanbul.
- ARIK, R., (2001), "Kubadabad Sarayı (Bir Değerlendirme) ve Malanda Köşkü", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler, C. I, Konya s. 25-32.
- BAYHAN, M. A., (2007), "Ak Han (Goncalı Han)", *Anadolu Selçuklu Kervansarayları*, (Ed: H. Acun), Ankara s. 287-304.
- BEHRENS-A.-D., (1997), "The Lion-Gazelle Mosaic at Khirbat al-Mafjar", *Muqarnas*, Vol. XIV, Leiden. s. 11-18.
- CRESWELL, K. A. C., (1952), *The Muslim Architecture Of Egypt*, Vol. I, Oxford.
- CRESWELL, K. A. C., (1989), *A Short Account of Early Muslim Architecture*, (Rev. ed. Allan James W. Aldershot), Cairo.
- DENİZ, B., (2007), "Ağzıkara Han", *Anadolu Selçuklu Kervansarayları*, (Ed: H. Acun), Ankara s. 321-347.
- DENKTAŞ, M., (2007), "Karatay Hanı", *Anadolu Selçuklu Kervansarayları*, (Ed: H. Acun), Ankara. s. 359-381.
- DURUKAN, A., (2007), "Aksaray Sultan Hanı" *Anadolu Selçuklu Kervansarayları*, (Ed: H. Acun), Ankara. s. 141-161.
- ERTEN, S. F., (1940), *Antalya Vilayeti Tarihi*, İstanbul.
- ESEMENLİ, D., (1990), *Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- GRABAR, O., (1998), *İslam Sanatının Oluşumu*, İstanbul.
- HERSEK, C. M., (1993), *Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Sivas Şehri Anıtları*, (G. Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- IŞIK, M. A., (2008) *Çalı Dibinden Wc'ye*, Ankara.
- İLTER, F., (1978) *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara.
- KAHYA, Y. vd., (2002), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (Ed: D. Kuban), İstanbul
- KARPUZ, H., (1989), "Sahip Ata'nın Yaptırdığı İshaklı Han", *Antalya 3. Selçuklu Semineri (10-11 Şubat 1989) Bildiriler*, İstanbul s. 82- 90.
- KONYALI, İ. H., (1974), *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, I, İstanbul.
- KURAN, A., (1969), *Anadolu Medreseleri*, I. Cilt, Ankara.
- ÖNGE, Y., (1995), *Anadolu'da XII. ve XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara.

- ÖZGÜÇ, T. -AKOK, M., (1956), “Sarı Han”, *Belleten*, S. XX, Ankara s. 379-383.
- PEKTAŞ, K., (2007), “Çardak Han”, *Anadolu Selçuklu Kervansarayları*, (Ed: H. Acun), Ankara s. 161-175.
- SCHLUMBERGER, D., (1939), “Qasr al-Hayr“, *Syrie*, Vol. 20, Damascus. s. 195-373.
- SÖZEN, M., (1971), *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul.
- TUNCER, O. C., (1971), “Niğde-Aksaray Sultan Hamında Bazı İzlerin Değerlendirilmesi”, *Önasya*, S. VI/72, Ankara s. 15-16.
- TUNCER, O. C., (2004), “Sahip Ata (Gök) Medrese İle İlgili Çalışmalar”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXVIII, Ankara s. 121-139.
- TURAN, O., (1948), “Selçuk Devri Vakfiyeleri, III: Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, S. XII/45, Ankara s. 17-71.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Ş., (1949), “Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihi Eserler”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, Sayı: V, İstanbul s. 112-151.
- ÜNAL, H. R., (2007), “İncir Han”, *Anadolu Selçuklu Kervansarayları*, (Ed: H. Acun), Ankara s. 305-321.
- YAVAŞ, A., (2000), *Ortaçağ Konut Mimarisi Üzerine Bir Araştırma: Anadolu Selçuklu Köşkleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- YAVUZ, A. T. (1984), “Burma Han”, *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Ankara s. 347-365.
- YAVUZ, A. T., (1995), “Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi”, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri* (25-26 Nisan 1994), Konya s. 183-198.